

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Левітас Ф.А.,

завідувач кафедри суспільно-гуманітарної освіти і виховання
Інституту післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор

КИЇВСЬКА ДОБА ЛІКАРЯ І ПЕДАГОГА ОЛЕКСАНДРА АНОХІНА

Історичні джерела свідчать, що з другої половини XIX століття в Києві динамічно розвивається спортивне життя. Документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАУ) містять цікаві факти про поширення різноманітних видів спорту серед киян. Так, 1853 р. підданий Австрії К. Шмідт одержав дозвіл на викладання гімнастики в київських навчальних закладах. 1856 р. прусський підданий К. Вишневецький став навчати плавання київську молодь. 1859 р. француз Ф. Лоде організував у Києві гімнастично-фехтувальну школу, а наступного року на Хрещатику, в будинку купця Багреєва штабс-капітан Броуне відкрив гімнастично-фехтувальний зал [14, 325].

Найбільшу популярність серед киян мали гімнастичні та атлетичні товариства. В кінці XIX століття в місті діяло досить популярне атлетичне товариство на 600 чоловік, де проводили тренування борці, гімнасти, фехтувальники й акробати. Серед членів клубу були прославлений борець І. Піддубний та артилерійський капітан, в майбутньому відомий письменник О. Купрін [4].

Великої популярності серед киян набувають футбол, бокс, легка атлетика, водні види спорту, воздухоплавання та ін. Поруч з чоловіками до спортивного життя залучались і жінки, хоча в консервативних колах царської Росії це мало негативний розголос.

Після першої російської революції здобувають юридичну реєстрацію гімнастичне товариство «Сокол», Київське гімнастичне товариство, Київ-

ське патріотично-спортивне товариство «Русский богатырь», «Русский сокол», «Гурток любителів спорту», «Товариство сприяння розвитку і спорту» та ін. Треба зазначити, практично всі спортивні товариства будувались на певній соціальній належності своїх членів і були організаціями напівзакритого типу. Не випадково київська газета «Южная копейка» писала: «Від здорового спорту відлучені робітники» [24] чи «Простим людям не до спорту. Їм треба заробляти» [20]. Не дивлячись на певний привілейований статус членів спортивних товариств, влада пильно слідкувала за політичною благодійністю останніх. Статути фізкультурно-спортивних об'єднань проходили обов'язкову державну реєстрацію, однак об'єднання могли бути закриті в будь-який момент органами внутрішніх справ чи за розпорядженням губернатора [15]. Члени офіційно зареєстрованих товариств ставили перед собою широкі цілі. Наприклад, членство в Київському патріотичному товаристві «Русский богатырь» передбачало: «1. Фізичне і моральне вдосконалення шляхом розвитку гімнастичної справи. 2. Розвиток і зміцнення патріотичних почуттів своїх членів. 3. Матеріальна допомога членам товариства» [16].

З 1835 року в привілейованих навчальних закладах Росії указом імператора Миколи I було введено військово-гімнастичні заняття. Поступово вони були включені до навчальних планів середніх освітніх закладів імперії. Але будь-яка стала система навчання фізкультури була відсутня і не розповсюджувалась на молодших школярів і дівчат [5, 2–9].

24 квітня 1889 року Міністерство Народної Освіти видало циркуляр про включення до занять в цивільних навчальних закладах військової гімнастики для підготовки до армійської служби і покращення фізичного виховання учнів. У зв'язку з тим, що вчителів і викладачів фізичного виховання не вистачало, викладання фізичної культури покладалося на відставних молодших чинів, унтер-офіцерів і офіцерів царської армії. Міністерський циркуляр мав досить суттєві негативні наслідки для морального і фізичного виховання учнів. Не маючи педагогічного досвіду, викладачі зі складу відставних військових грубо поводитися з учнями, спілкувалися з ними, як із солдатами. Перевіркою в одному із навчальних закладів Києва було встановлено, що викладач цілу навчальну годину вивчав з учнями команду «Струнко!», чим викликав обурення дітей і батьків. Батьки школярів і самі учні натовпами стояли до кабінету лікарів, щоб звільнитися від таких занять «фізичної культури». А група київських шкільних лікарів відверто висловила свій протест проти безглуздої муштри і некомпетентності вчителів. У своєму зверненні до попечителя Київського навчального округу і громадськості вони заявляли: «Така система гімнастики не повинна мати місце в школі» [5, 9–12].

Підготовка Росії до Першої світової війни привела до подальшої мілітаризації системи освіти. Спеціальною інструкцією Міністерство Народ-

ної Освіти у 1911 році започаткувало обов'язковий навчальний курс військового строю і гімнастики в нижчих навчальних закладах. Документом було передбачено формування із учнів «потішних» рот, закріплених за регулярними військовими частинами, і участь їх в оглядах і парадах. Складовою військово-гімнастичного навчання були спеціальні правила, які передбачали патріотичні бесіди, виховання любові і поваги до минулого, героїчної історії Росії. Кожна шкільна рота мала обов'язково вивчити маршові пісні («Боже, царя збережи», «Ми дружно на ворогів», «Преображенський марш», «Було діло під Полтавою», «На Шипці» та ін.). Кожний рядовий шкільної роти мав знати відповіді на обов'язковий перелік запитань своїх командирів: «Хто государ-імператор? Який титул государя-імператора? Коли і які державні свята? Що таке присяга і військовий прапор?» [3].

Реформування російської освіти в кінці XIX — на початку XX століття суттєво не вплинуло на розвиток фізичного виховання школярів. В навчальних закладах практикувалися марші, вільні рухи, вправи зі спортивним інвентарем, ігри для молодших класів і спорт для старших. Але єдина система фізичного виховання, як і підготовка фахівців з фізичної культури, були відсутні. Тому педагогічна і спортивна громадськість з великим інтересом сприймали передові ідеї про фізичний розвиток людини, її природні можливості.

Знаковою постаттю серед київських фізкультурників і атлетів був лікар О.К. Анохін. Він народився 14 серпня 1882 року в с. Дружівка Катеринославської губернії. Закінчив Київський медичний інститут і займався медичною практикою. Вже в студентські роки Анохін був учасником багатьох спортивних заходів, брав участь в різноманітних фізкультурних форумах. Як свідчать джерела, 1908 р. він перший в Російській імперії одержав диплом тренера з важкої атлетики. В той же час побачили світ його науково-педагогічні і навчально-методичні праці з фізичної культури, які зробили Олександра Костянтиновича відомою в Російській імперії людиною: «Система Росса. Гимнастика для женщин. Система джиу-джитцу» (1907), «Красота, здоровье, сила. Четверть часа ежедневной гимнастики» (1908), «Здоровье — сила. Новая система психофизиологического движения» (1909), «Естественная система физических упражнений. Русская система гимнастики» (1910), «Сила и здоровье для всех. Критический очерк всех систем физического развития, а также атлетики, борьбы и гимнастики» (1911). Але широкому загалу фізкультурників, науковцям і громадськості Анохін став відомий завдяки книзі «Волевая гимнастика», яка пережила два десятки видань за його життя і після його трагічної смерті. Книга мала шалений успіх, адже розповідала, як без спортивних знарядь людина, витрачаючи півгодини на день, може мати красиву фігуру, значно поліпшити своє здоров'я і позбавитись різноманітних хвороб. Ідея, яка була

покладена в основу «Волевої гимнастики», полягала в напруженні на певні групи м'язів, правильному диханні, обов'язковому загартовуванню, простому і здоровому харчуванню (крупя, овочі, фрукти, горіхи), свідомій відмові від шкідливих звичок. Сам Анохін досить скромно переживав свою популярність. Про працю свого життя «Волевая гимнастика» він писав: «„Волевая гимнастика” не зробить Вас Піддубним чи Гаккеншмідтом (силач-борець початку ХХ століття. — *Ф.Л.*). Вона не дасть Вам біцепсів по 45 см чи можливість вижимати 6—7 пудів однією рукою, але значно зміцнить ваше здоров'я, дасть красу форм і нормальну силу, яка втрачена сучасною людиною». Ідеї Анохіна ставали все більш популярними в Росії. В певній мірі вони залишали позаду багатьох відомих на той час діячів фізичного виховання і спорту.

1915 р. в Петербурзі побачило світ цікаве видання «Библиография спорта и физического развития», яку підготував великий шанувальник фізкультури Г.А. Дюперон. В передмові до книги автор зазначив, що його бібліографічний довідник містить майже всі найбільш популярні праці (книги, брошури, статті), які були видані в Росії протягом ХІХ—ХХ століть. Науково-педагогічну спадщину Анохіна він фактично, за кількістю посилань, ставить в один ряд з діяльністю видатного науковця та організатора фізичного виховання в Російській імперії П.Ф. Лесафта [2].

Пошук нових підходів до розвитку фізичного виховання і створення сучасних навчально-методичних комплексів Анохін здійснив під час своєї роботи в Київському учительському інституті, де викладав гімнастику, проводив різноманітні спортивні курси з учителями і навіть виконував обов'язки директора Інституту під час перебування останнього у відражденні чи відпустці [1].

Для дослідника життя і творчого шляху О.К. Анохіна досить привабливо виглядає його діяльність у засобах масової інформації. Під власним прізвищем і псевдонімом «Борис Росс» він публікується у найбільш відомих у тогочасній російській спортивній журналістиці виданнях: «Спортсмен», «Русский спорт», «Сила и здоровье», «Геркулес», а з часом очолює редакцію популярного київського журналу «Красота и сила», епіграфом для якого обирає слова Гете: «Тільки з досконалої сили народжується краса». За активної участі головного редактора часопис якісно змінює своє обличчя. Тепер видання не тільки публікує цікавинки зі спортивного життя, а стає трибуною обміну думками з найбільш актуальних питань розвитку і вдосконалення викладання фізичної культури в школах. Сам Анохін не раз повертається до рубрики «Гімнастика в школі», висвітлюючи найбільш болючі проблеми шкільної фізкультурної освіти. Головного редактора і його однодумців турбують високий рівень захворюваності школярів на сколіоз (майже 70 % київських учнів), низький рівень методичної підготовки вчителів фізичної культури, відсутність сталих

програм і рекомендацій з фізичних вправ, що призводить до травмування школярів і навіть до летальних випадків на уроках [9]. Як лікар і педагог, Анохін знаходиться в постійному методичному пошуку. Він починає розробку власної авторської програми з фізичного виховання і презентує її широкому загалу педагогів. Його публічні лекції в Педагогічному музеї чи в Університеті св. Володимира мають широкий позитивний резонанс. Засоби масової інформації повідомляли, що публічні лекції О. Анохіна відбуваються з використанням цікавого презентаційного матеріалу (схем, таблиць, діаграм), авторських методик. Все це має вплив на присутніх, особливо результати досліджень занять з важкої та легкої атлетики і фехтування. «Взагалі не можна не подякувати Анохіну за те, що він взяв на себе таку важку місію – поділитись з присутніми власними способами фізичного розвитку, – пише київський спортивний часопис, і підсумовує: – Взагалі лекція слухалась з великим інтересом» [8].

Добре розуміючи, що центральною фігурою навчального процесу є вчитель, О.К. Анохін стає ініціатором і організатором проведення спеціальних курсів для вчителів фізичної культури з метою підвищення їх кваліфікації. Спочатку такі курси він організовує при Учительському інституті, а потім разом з київським лікарем В. Крамаренком спільно розробив програму проведення курсів для вчителів відповідно до положення від 5 серпня 1875 року. Як свідчать матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного, такі перші курси були проведені в Києві 1912 року, і Олександр Анохін був їх першим дипломованим керівником [18]. З цього часу і до початку Першої світової війни курси підвищення кваліфікації вчителів фізичної культури відбувались по кілька разів на рік. У кінці 1912 року, враховуючи гостру потребу у викладачах фізкультури та необхідність підвищення їх кваліфікації, керівництво Київського навчального округу разом із командуванням Київського військового округу вирішило провести курси, запросивши на них 60 викладачів-чоловіків. Програма курсів була підготовлена О. Анохіним і лікарем В. Крамаренком. Вперше програма передбачала, крім стройової підготовки і гімнастичних вправ, роботи на спеціальних спортивних снарядах, заняття з легкої атлетики і спортивних ігор, великий курс теоретичних знань з педагогіки, анатомії, фізіології, гігієни. У зв'язку з тим, що викладацького складу для проведення курсів не вистачало, командування КВО виділило групу інструкторів із складу офіцерського корпусу київського гарнізону. О. Анохін і В. Крамаренко одразу поставили викладання на курсах на науковий ґрунт. Спочатку вони провели тестування викладацького складу за спеціальними методиками, а потім вивчили фізичний стан викладачів, молодшому з яких було 16 років, а найстаршому – 20. Медичний огляд виявив незадовільний стан здоров'я деяких викладачів. Крім занять, для курсистів була передбачена широка культурна програма з відвідуван-

ням святих місць у Києві — Імператорського історичного музею, Києво-Печерської лаври, Андріївської церкви і Софійського собору, пам'ятника князю Володимирі Святославовичу та найкращих навчальних закладів Києва, де гімназисти продемонстрували свої досягнення в навчанні і поза-класній роботі. Курсисти мали пам'ятні зустрічі з керівництвом навчального округу і директором народних училищ Т. Лубенцем. Курсовий процес завершився іспитами з основних дисциплін (теорія і практика), і по завершенню курсів вчителі роз'їхались по своїх навчальних закладах [12].

1913 року О. Анохін і В. Крамаренко започаткували змішані курси підвищення кваліфікації викладачів фізкультури, на які прибуло 30 чоловіків і 30 жінок. Програма курсів була суттєво вдосконалена і передбачала ознайомлення присутніх з останніми досягненнями педагогіки, психології, анатомії. Гімнастичні та атлетичні заняття доповнювались широким вибором спортивних ігор. Як у кожної творчої людини, у Олександра Костянтиновича з'явилися свої «доброзичливці». В пресі почали друкуватися статті критичного змісту, які упереджено ставились до діяльності Анохіна і його команди. Не без сарказму невідомі автори запитували читачів: «Цікаво, як жінки і чоловіки будуть спільно слухати лекції з анатомії?» чи «цікаво подивитись, як жінки будуть ходити строем і виконувати військові вправи і команди» [21]. Але тон цих публікацій дуже швидко змінився, коли високі посадовці дали позитивну оцінку діяльності О. Анохіна і В. Крамаренка. В газеті «Киевлянин» було надруковано звіт полковника Назімова, який здійснював інспекційну поїздку на Південь Росії з метою вивчення стану фізичного виховання молоді. У звіті високопосадовець писав: «... Ідея фізичного виховання охопила широкі верстви суспільства... Це знайшло своє відображення на організації фізичного виховання в навчальних закладах... Важливу роль в цьому процесі відіграли курси гімнастики, влаштовані в Києві... В останні роки була випущена чудова плеяда підготовлених вчителів та інструкторів військового строю і гімнастики, які швидко знайшли застосування в навчальних закладах КНО... Робота на ґрунті фізичного виховання і військового виховання прекрасна і заслуговує на гідне наслідування» [10].

Наукова, педагогічна і спортивна діяльність О. Анохіна зробили його досить відомою в Росії людиною.

1913 року в Києві мали відбутися наступні Всеросійські педагогічні курси. Педагогічний музей імені цесаревича Олексія готувався прийняти на навчання 600 вчителів з різних куточків Російської імперії. Організатори курсів Т. Лубенець (директор народних училищ Київської губернії), О. Музиченько (директор Педагогічного музею), К. Щербина (директор Київського учительського інституту) із 26 найкращих лекторів-фахівців визначили лектором № 1 Анохіна О.К. (лекція «Основи шкільної гімнастики»), який мав відкрити цикл навчальних лекцій для педагогів всіх

фахів [11]. Анохін намагався залучити до проблем фізкультури і спорту широкі верстви громадськості. Тому типовим для того часу були оголошення в пресі: «В середу 7 серпня в аудиторії Педмузею доктором О. Анохіним буде прочитана лекція на тему «Фізичне виховання в початковій, середній і вищій школі». Початок лекції в 7 годин вечора» [20].

Перша Всеросійська Олімпіада 1913 року стала зірковим часом у житті Олександра Анохіна. Ідея проведення цієї олімпіади в місті на Дніпрі народилася в грудні 1912 року на засіданні секції фізичного розвитку, спорту і полювання. Через кілька місяців Анохіна було обрано Головою Київського олімпійського комітету. Щоб здолати різноманітні бюрократичні перешкоди, олімпіада мала пройти під гаслом 300-річного ювілею дому Романових. Офіційний Петербург підтримав цю ідею і дав дозвіл на організацію «Великого Спортивного Свята в Києві». Анохін, якого було обрано головою організаційного комітету Всеросійської Олімпіади, звернувся через пресу до всіх небайдужих киян із закликом підтримати велике свято спорту. Ще до початку олімпіади оргкомітет зіштовхнувся з досить гострою фінансовою проблемою. Звичайно, бюджет олімпіади в 10 тис. крб був недостатнім. А царський уряд відмовив у фінансовій підтримці киянам і, замість грошей (комітет просив всього 5 000 крб!!!), «пожертвував» для переможців спеціальний приз [14, 327]. Фінансові і технічні негаразди поставили оргкомітет в досить скрутне становище. Тим більше, що власники київських приватних квартир, готелів і трактирів у передчутті прибутків за рахунок олімпіади значно підвищили ціни на проживання і харчування. І тоді почесний голова товариства «Спорт» генерал-майор Володимир Миколайович Войейков пожертвував у фонд олімпіади власні 3 500 крб [21].

Перша Всеросійська Олімпіада відбулась у Києві в кінці серпня 1913 року. У змаганнях з легкої атлетики, гімнастики, плавання, веслування, парусного спорту, футболу, важкої атлетики, фехтування, кінного спорту, стрільби, веломотоспорту взяли участь спортсмени клубів і товариств Києва, Одеси, Петербурга, Москви, Риги. Майже половину учасників олімпіади склали офіцери (285 чоловік) [13]. Жінки змагались у легкій атлетиці, фехтуванні і вільних рухах. Цікаво, що в останній номінації представники України вийшли в українському національному одязі [23]. Олімпіада завершилась тріумфальною перемогою київських спортсменів, які залишили далеко позаду олімпійців з блокам'яної та Північної Пальміри. Переможці в гімнастичних вправах одержали спеціальний приз голови Київського олімпійського комітету О.К. Анохіна [6].

Після завершення олімпіади О.К. Анохін провів у спортивному павільйоні Всеросійської виставки спеціальну лекцію для вір-персон і всіх бажаючих, які в цей час перебували на промисловій виставці. Лекція супроводжувалась демонстрацією наочних засобів, які розповідали про розвиток спортивного руху в Києві й успіхи київських фізкультурників [7].

Початок Першої світової війни порушив повсякденне життя киян. Спочатку в місті навіть вирували патріотичні настрої. О.К. Анохін став організатором загонів київських скаутів-розвідників, які у 1915 році вже нараховували до 1000 юнаків і дівчат. Серед архівних джерел зафіксований лист-прохання Почесного громадянина Києва О. Анохіна до київської влади про започаткування спеціального журналу для скаутів [17].

Але трагедія світової війни і Лютнева революція 1917 року внесли свої корективи в життя тренера і лікаря О. Анохіна. За часів Тимчасового Уряду він очолив київську міліцію, яка вела боротьбу з анархією, погромами і вбивствами, що буквально накрили місто [25]. Протягом трагічних 1918—1920 років Анохін з Києва не виїжджав. І «білі», і «червоні», які по черзі змінювали один одного, намагалися заангажувати О. Анохіна як відому в місті людину. А він відмовив і тим, і іншим. Практикував медициною. І для всіх просто залишався доктором Анохіним. 1920 р. був заарештований Надзвичайною комісією і загинув у слідчому ізоляторі. У біографії О.К. Анохіна залишилось чимало «білих плям», особливо за часів громадянської війни. І хоча «система Анохіна» використовується сучасними важкоатлетами, життєвий і творчий шлях відомого лікаря і педагога ніколи ґрунтовно не досліджувалися.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 175. — Оп. 4. — Спр. 41. — Арк. 45.
2. Дюпперон Г. А. Библиография спорта и физического развития. — СПб., 1915. — С. 254.
3. Инструкция по обучению военного строя и гимнастики в низших учебных заведениях Киевского Учебного Округа. — К., 1911. — С. 3—24.
4. История Киева в трех томах, четырех книгах / ред. Ю. Ю. Кондуфор. — К., 1984. — Т. 2. — С. 414.
5. К вопросу о физическом воспитании учащихся в начальной школе. — К., 1914. — С. 2—9, 9—12.
6. Киевлянин. — 1913. — 25 августа.
7. Киевлянин. — 1913. — 6 сентября.
8. Красота и сила. — 1913. — 2 апреля.
9. Красота и сила. — 1913. — 20 апреля.
10. Красота и сила. — 1913. — 16 мая.
11. Летние педагогические курсы для народных учителей и учительниц при управлении Киевского Учебного Округа в 1913. — К., 1915. — С. 4, 10.
12. Отчет о курсах гимнастики при управлении Киевского Учебного Округа для воспитанников учительских семинарий. — К., 1913. — С. 1—7.
13. Пангелова Н.Є. Історія фізичної культури. — К., 2010. — С. 175.
14. Рибаків М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997. — С. 325, 327

15. Устав Киевского гимнастического общества. — К., 1899. — С 15.
16. Устав Киевского патриотического гимнастического общества «Русский богатырь». — К., 1911. — С. 3.
17. Центральний державний історичний архів України. — Ф. 295. — Оп. 1, Спр. 549. — Арк. 1–2; ДАК. — Ф. 292. — Оп. 1. — Спр. 4, 7.
18. ЦДАКФФД України імені Г.С. Пшеничного. Світлина.
19. Южная копейка. — 1913. — 27 августа.
20. Южная копейка. — 1913. — 21 августа.
21. Южная копейка. — 1913. — 3 августа.
22. Южная копейка. — 1913. — 6 августа.
23. Южная копейка. — 1913. — 12 августа.
24. Южная копейка. — 1913. — 26 августа.
25. ДАК. — Ф. 292. — Оп. 1. — Спр. 4, 7.

Вацеба О.М.,

професор кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету фізичної культури,
кандидат педагогічних наук, відповідальний секретар відділення
Національного олімпійського комітету України у Львівській області

**БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ**

Проаналізовано дисертаційні дослідження з історії української фізичної культури та спорту за останні півстоліття.

Ключові слова: історія фізичної культури, спорт, спортивний рух, дисертація, Україна.

Бібліографічний аналіз наукових досліджень в царині фізичного виховання та спорту є відносно новим напрямом дослідницького пошуку в історії фізичної культури. Особливо це стосується дисертаційних робіт, присвячених історії фізкультурно-спортивного руху. Саме тому метою нашого дослідження був аналіз тематики дисертаційних робіт, присвячених проблемам фізичної культури та спорту.

У цьому випадку ми користуємося терміном «вітчизняна фізична культура», маючи на увазі увесь масив теоретико-наукових напрацювань, які стосувалися історії розвитку спортивного руху в Україні в різні періоди ХХ ст. — дорадянський, радянський та сучасний український.